

4033

ح

۱

۷۹۸

و

www.ketab.ir

سرشناسه	:	کریمزاده، صادق، ۱۳۴۲-
عنوان و نام پدیدآور	:	بنیان‌های نظری تحول اخلاقی در قرآن کریم / صادق کریمزاده.
مشخصات نشر	:	قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، انتشارات، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	:	۳۹۸ ص.
فروست	:	انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ۱۴۴۰. علوم تربیتی؛ ۳۳.
شابک	:	۶-۲۰۴-۴۴۴-۶۰۰-۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی	:	فیا.
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	تحول اخلاقی.
موضوع	:	Moral development
موضوع	:	تحول اخلاقی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام.
موضوع	:	Moral development -- Religious aspects -- Islam
موضوع	:	تربیت اخلاقی -- جنبه‌های قرآنی.
موضوع	:	Moral education -- Qur'anic teaching
شناسه افزوده	:	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، انتشارات.
رده‌بندی کنگره	:	۴۴۳/الف BF۷۲۳
رده‌بندی دیویی	:	۲۵/۱۵۵
شماره کتاب‌شناسی ملی	:	۵۶۳۹۱۲۲

بنیان‌های نظری تحول اخلاقی

در قرآن کریم

صادق کریم‌زاده

استادیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

۱۳۹۸

شماره ردیف ۱۴۴۰

شماره موضوعی علوم تربیتی - ۳۳

۱۳۹۸-۰۶

■ بنیان‌های نظری تحول اخلاقی در قوانین کریم

● مؤلف: صادق کریم‌زاده

● ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

● چاپ: وفا

● نوبت و تاریخ چاپ: اول، بهار ۱۳۹۸

● شمارگان: ۳۰۰

● قیمت: ۵۰۰۰۰ تومان

● دفتر مرکزی: قم، خیابان شهدا، کوی ممتاز، پلاک ۳۸

● تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۴

● شعبه تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان ۱۳ فروردین و شهید منیرى جاوید، ساختمان شماره ۳۱۰، طبقه سوم، واحد ۱۱۳

● تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۱۲۱

● شعبه مؤسسه امام خمینی (ره): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

● تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۴-۲۰۴-۶

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

فهرست مطالب

۹	مقدمه معاونت پژوهش
۱۳	مقدمه

فصل اول: طرح مسئله، افاد و تمایزهای مفهومی آن

۲۰	مقدمه
۲۲	۱. مسائل تحول اخلاقی در دانش‌های رفتاری و منابع اسلامی
۳۰	۲. اهمیت بررسی تحول اخلاقی در منابع اسلامی
۳۶	۳. پیشینه کلی تحول اخلاقی
۳۷	۳-۱. پیشینه روان‌شناختی
۴۲	۳-۲. تحول اخلاقی و مطالعات اسلامی
۵۴	۴. پیش‌فرض‌های اساسی
۶۱	۵. تمایزهای مفهومی مسئله
۷۱	۶. رویکرد و روش پژوهش
۷۴	۶-۱. اعتبار پژوهش
۷۶	۶-۲. روایی پژوهش

۶۳- جنبه قرآن‌پژوهی مطالعه حاضر ۷۷

فصل دوم: رویکردهای روان‌شناختی به مسائل تحول اخلاقی

۱. رویکرد روان‌تحلیلگری به تحول اخلاقی ۸۳

۱-۱. موضع رویکرد روان‌تحلیلگری در برابر پرسش‌های پژوهش ۸۸

الف) چیستی و گستره تحول اخلاقی ۸۸

ب) بنیان انسان‌شناختی تحول اخلاقی ۹۰

ج) مؤلفه‌های تحول اخلاقی ۹۴

د) سازوکارهای تحول اخلاقی ۹۵

۲. رویکرد یادگیری به تحول اخلاقی ۹۷

۲-۱. نظریه اسکینر ۹۷

۲-۲. نظریه یادگیری اجتماعی ۱۰۱

۲-۳. نظریه شناختی اجتماعی ۱۰۳

۲-۴. مواضع رویکرد یادگیری در برابر پرسش‌های پژوهش ۱۰۶

۳. رویکرد تحولی - شناختی به تحول اخلاقی ۱۱۹

۳-۱. نظریه پیازه ۱۱۹

۳-۲. نظریه کوهلبرگ ۱۲۴

سطح اول: اخلاق پیش‌قراردادی ۱۲۵

سطح دوم: اخلاق قراردادی: مرحله سوم و چهارم ۱۲۷

سطح سوم: اخلاق فراقراردادی: مرحله پنجم و ششم ۱۲۸

۳-۳. دیدگاه گیلیگان: اخلاق مراقبت ۱۳۱

سطح اول: جهت‌گیری بقای فرد ۱۳۳

مرحله انتقالی اول: حرکت از خودخواهی به‌سوی احساس وظیفه نسبت به دیگران ۱۳۴

۱۳۴.....	سطح دوم: خوب بودن به منزله از خودگذشتگی
۱۳۴.....	مرحله انتقالی دوم: از خوب بودن تا صداقت
۱۳۵.....	سطح سوم: اخلاق پرهیز از خشونت
۱۳۵.....	۳-۴. نظریه رست: الگوی مؤلفه‌ای رفتار اخلاقی
۱۳۹.....	۳-۵. موانع رویکرد شناختی - تحولی در برابر پرسش‌های پژوهش

فصل سوم: ابعاد تحول اخلاقی در قرآن

۱۶۴.....	۱. چیستی و گستره تحول اخلاقی در قرآن
۱۸۲.....	۱-۱. هدف آفرینش و بعثت پیامبران
۱۸۴.....	۱-۲. رابطه اهداف
۱۸۸.....	۱-۳. سخن نهایی در باب ماهیت و گستره تحول اخلاقی
۲۰۳.....	۲. قرآن و سرشت انسان
۲۰۶.....	۲-۱. گروه اول: آیات مربوط به نهاد انسان
۲۰۶.....	الف) آیه فطرت
۲۱۵.....	ب) آیه میثاق
۲۲۷.....	۲-۲. گروه دوم: آیات خلافت
۲۳۳.....	۲-۳. گروه سوم: آیات ناظر به ساختار وجودی انسان
۲۴۳.....	۲-۴. گروه چهارم: آیات محدودیت‌های آدمی
۲۵۶.....	۲-۵. آیات ناظر به دانش فطری انسان
۲۶۱.....	۳. مؤلفه‌های تحول اخلاقی
۲۸۱.....	۴. سازوکار تحول اخلاقی در قرآن
۲۸۷.....	۴-۱. پردازش شناختی عمیق
۳۰۲.....	۴-۲. پاداش

- ۳-۴. یاداش خود ۳۰۷
- ۴-۴. هنجار خود ۳۰۹
- ۴-۵. هم‌نوایی ۳۱۲
- ۴-۶. تجربه تنبیه ۳۲۳
- ۴-۷. الگوگیری ۳۲۷

فصل چهارم: بحث و نتیجه‌گیری

- منابع ۳۵۵
- الف) فارسی ۳۵۵
- ب) عربی ۳۵۸
- ج) انگلیسی ۳۶۲
- نمایه‌ها ۳۶۷

مقدمه معاونت پژوهش

حقیقت اصیل ترین، جادانه ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسله مؤمنان و عالمان صادق چه جانها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل پرستان چه توطئه ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته اند. چه تلخ واقعیتی است مظلومیت حقیقت، و چه شیرین حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق سربلند و سرفراز است و باطل از بین رفتنی و نگوئسار. این والا و بالانشینی حقیقت، گذشته از سرشت حق، وامدار کوشش های خالصانه و پایان ناپذیر حقیقت جویانی است که در عرصه نظر و عمل کمر هست محکم بسته و از دام و دانه دنیا رسته اند، و در این میان نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به ویژه اسلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و جانشینان برحق و گرامی او علیه السلام، برجسته ترین است.

دانشمندان نام آور شیعه رسالت خطیر و بی نظیر خویش را بهره گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیره آن پیشوایان و عرضه آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت پرستان حقیقت گریز دانسته و در این راه دیده ها سوده و جانها فرسوده اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به کارگیری انواع ابزارهای پیشرفته سخت افزاری و

نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت دشوارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌کوشند تا با فعالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی بازیابند. ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرزوبوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه و اقتباس نظریات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان ردپای ابتکارات و به‌ویژه خلاقیت‌های برخاسته از میثاق اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی و پرچالش درپیش است. از این‌رو، افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «مد ظله العالی» از آغاز تأسیس براساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم‌شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت برکاته» به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این

مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران، در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، پژوهشی است در قلمرو روان‌شناسی تحول اخلاقی با رویکرد اسلامی که با تلاش پژوهشگر ارجمند حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر صادق کریم‌زاده نگارش یافته است. هدف اصلی نویسنده ارائه دانش پژوهشی برگرفته از آیات قرآن کریم در حیطه مبانی روان‌شناختی فرایند تربیت اخلاقی، که یکی از مهم‌ترین مباحث‌های تربیت اسلامی به‌شمار می‌رود، بوده است.

معاونت پژوهش از مؤلف محترم و حجج اسلام والمسلمین دکتر هادی حسین‌خانی و دکتر سیدمحمدصادق موسوی‌نسب که با مطالعه و ارائه نظرهای سودمندشان، بر اتقان و غنای اثر افزوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند متعال خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

مقدمه

روانشناسی تحولی شاخه‌ای از دانش روان‌شناسی است که فرایند تحولات نسبتاً نظام‌دار زیستی، شناختی، عاطفی و اجتماعی فرد را در مقاطع مختلف زندگی مطالعه می‌کند. با اینکه دیدگاه‌های مربوط به تحول در ابعاد گوناگون وجود انسان را می‌توان در نوشته‌های قرن‌های پیش از این جست و جو کرد، اما آغاز پژوهش علمی در این حوزه را می‌توان در اوایل قرن بیستم میلادی و آن هم عمدتاً در زمینه رشد کودکی جست‌وجو کرد. یکی از شاخه‌های اصلی این بخش از دانش روان‌شناسی به مباحث مرتبط با آن دسته از فرایندهای تحولی دوران زندگی هر انسانی مربوط می‌شود که هسته اصلی آن را ارزش‌های اخلاقی تشکیل می‌دهند و آن را تحول اخلاقی می‌نامند. مفهوم تحول اخلاقی به فرایند روان‌شناختی تحول در توانایی‌هایی فرد در تشخیص رفتار درست از نادرست، ایجاد نظام ارزش‌های اخلاقی و یادگیری انجام دادن عمل بر طبق اصول و معیارهای اخلاقی اشاره می‌کند. مباحث مرتبط به این فرایند در میان حوزه‌های گوناگون دانش روان‌شناسی همواره موقعیت ممتازی داشته است. پژوهشگران این شاخه از روان‌شناسی تحولی، پدیده‌های اخلاقی گوناگون را از منظر پدیدآیی و تحولات آنها در مقاطع زمانی مختلف عمر انسان بررسی می‌کنند. مسائلی از قبیل چگونگی ظهور تحول در زمینه اخلاق انسان،

مراحل و گام‌های اصلی و فرعی، سازوکارهای عمده و پیوستگی یا ناپیوستگی بخش‌های مختلف آن، برخی از ابعاد و پرسش‌های مربوط به این فرایند روان‌شناختی‌اند که در این شاخه علمی بررسی می‌شوند.

پاسخ‌هایی که پژوهشگران و نظریه‌پردازان در پرتو تحقیقات گسترده به پرسش‌های مزبور ارائه می‌کنند، اساس دیدگاه‌ها، نظریه‌ها و حتی رویکردهای متنوعی هستند که در مواردی به تفاوت‌های اساسی میان آنها انجامیده است. در توصیف رویکردهای گوناگون تحول اخلاقی می‌توان گفت که علاوه بر اشتراک دیدگاه‌ها در برخی مواضع، هر یک از رویکردها عمدتاً بر جنبه خاصی از این فرایند جنبه‌بعدی تأکید بلیغی داشته‌اند و ابعاد دیگر را آن چنان‌که شایسته آن است، مورد اهتمام قرار نداده‌اند.

دانش موجود در حیطه تحول اخلاقی بخش عمده‌ای از مبنای روان‌شناختی را برای نظریه‌پردازی در ساحت تربیت اخلاقی فراهم می‌آورد که بدون تکیه بر آن نمی‌توان از یک نظریه علمی کارآمد در زمینه روش‌ها و سازوکارهای درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی سخن گفت. اگر بخواهیم از مبنای تربیت اخلاقی به عنوان یکی از حوزه‌ها و ساحت‌های رو به گسترش دانش‌های تربیتی در جهان امروز یاد کنیم، باید اذعان کرد که به دلیل چندوجهی بودن کنش اخلاقی انسان، پایه‌های معرفتی آن را در دانش‌های روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، فلسفه و معارف دینی می‌توان جست‌وجو کرد. از همین رو، با وجود تنوع دیدگاه‌های موجود در مبنای روان‌شناختی، دانش حاصل از مطالعات پر دامنه در حوزه تحول اخلاقی، به‌ویژه موقعیت ممتازی برای این ساحت تربیت اخلاقی پیدا می‌کند و به صورت مستقیم بر این فرایند اساسی زندگی فردی و اجتماعی تأثیر می‌گذارد.

با اینکه یافته‌های علمی موجود در زمینه تحول اخلاقی، موفقیت‌های زیادی در جنبه نظری و کاربردی در زمینه‌های تجربی مربوط به شناخت ابعاد اخلاق انسانی

داشته‌اند، اغلب پیشنهادهایی مبتنی بر مشاهده‌های تجربی‌اند که هم پیش‌فرض‌ها و هم معارف گسترده‌ی برگرفته از منابع وحیانی را نادیده گرفته‌اند. همان گونه که برخی از علم‌شناسان معاصر (برای نمونه، کارل پوپر، نقل از: باقری، ۱۳۸۲، ص ۲۸) مطرح کرده‌اند معارف متافیزیکی خاستگاه‌های مؤثری برای کشف علمی و تحول آن در مراحل مختلف پژوهش، فرضیه‌سازی و سایر مراحل بسط نظریه‌ای می‌باشند. بر همین اساس، فرض بر این است که یکی از پایه‌های چهارگانه هر نظریه در زمینه تحول اخلاقی را معارف و تعالیم دینی تشکیل می‌دهند که الهام‌بخش پژوهشگران در جنبه‌های گوناگون این فرایندند. حتی مرور سطحی معارف قرآن به هر پژوهشگری نشان می‌دهد که اخلاق در سطوح اهداف نزول قرآن قرار داده شده است و به‌ندرت هم می‌توان صفحه‌ای از قرآن یافت که بدون سخن گفتن از اخلاق و برخی ابعاد عملی یا نظری آن تمام شود. اگر این فرض را مبنای کار قرار دهیم، بررسی آیات قرآن به منظور رسیدن به یافته‌های مفید و کارآمد برای شناسایی دقیق‌تر موضوع تحول اخلاقی و ارائه اصول و روش‌های مشخص در عرصه تربیت اخلاقی، اندیشه‌ای پذیرفتنی یا دست‌کم معقول به نظر می‌رسد.

کتاب حاضر گزارشی است از تلاشی اولیه برای گزارش توصیفی یافته‌ها و نتایج برخی از خطوط پژوهشی عمده یک قرن اخیر. هر عرصه روان‌شناسی تحول اخلاقی؛ و نیز کوششی است برای کشف پاسخ‌های مشخص به برخی از پرسش‌های اصلی و مبنایی مربوط به آن در آیات نورانی قرآن کریم. فصل اول کتاب به طرح مسئله و ابعاد پژوهشی آن و توصیف دقیق مفاهیم کلیدی موضوع و تمایزهای مفهومی آنها به ضمیمه گزارش پیشینه کلی یافته‌ها و نتایج تحقیقات عمده و تأثیرگذار در روند پیشرفت موضوع در جامعه علمی و نیز دفاع از ویژگی روایی و اعتبار پژوهش، اختصاص دارد. صورت‌بندی پرسش از ماهیت و گستره تحول اخلاقی، مبنای انسان‌شناختی، مؤلفه‌ها و نیز سازوکارهای تحول اخلاقی از

منظر رویکردهای عمده روان‌شناختی و از منظر قرآن کریم در این فصل انجام شده است. تعیین پیش‌فرض‌های اساسی موضوع و ایضاح تمایزهای مفهومی مسئله، به‌ویژه در زمینه تحول و تحول اخلاقی دو موضوع دیگر این فصل هستند که هم به روند منطقی پژوهش کمک می‌کنند، هم از خلط مفاهیم مورد بحث در چارچوب پژوهش جاوگیری خواهند کرد.

فصل دوم کتاب به معرفی رویکردهای پژوهشی عمده و پیشگام در زمینه تحول اخلاقی و نتایج پژوهش‌هایی که هم با حمایت دیدگاه‌های کلی هر رویکرد صورت گرفته‌اند و هم در دامنه آنها نظریه‌های متعدد با تنوع دیدگاه‌ها تکوین یافته است، سامان پیدا کرده‌اند. پاسخ‌های مشخص هر رویکرد و نظریه‌های ذیل هر یک از آنها به پرسش‌های چهارگانه نیز به تفصیل استنتاج و ارائه شده‌اند. توصیف این مواضع با تفصیل هر کدام از یک سو به وضوح دیدگاه‌ها در زمینه مسئله کلی موضوع پژوهش کمک می‌کند، و از سوی دیگر زمینه نظری مناسبی برای عرضه پرسش‌های مزبور به حضور قرآن کریم و کسب پاسخ‌های مشخص و ارائه دیدگاه اسلامی در زمینه بنیادهای تحول اخلاقی فراهم می‌سازد.

فصل سوم کتاب به بررسی و ارائه دیدگاه‌های قرآن کریم در باب چیستی و گستره فرایند تحول اخلاقی در انسان، مبنای انسان‌شناختی فرایند مزبور، مؤلفه‌های چندگانه و نیز سازوکار تحول اخلاقی می‌پردازد. مباحث این فصل زمینه خوبی برای درک دیدگاه قرآن و نیز مقایسه دیدگاه‌ها یا استنتاج لوازم نظری و عملی آنها را برای خواننده محترم فراهم می‌کند.

فصل چهارم به بحث و ارائه نتایج برگرفته از مباحث فصول گذشته که الزاماً در آن فصول دیده نمی‌شوند، اختصاص یافته است. در این فصل به خلأگاه و نیز برخی لوازم نظریه‌های روان‌شناختی و نیز دیدگاه قرآنی اشاره شده است و برخی تمایزهای نظری که در ابعاد مسئله منعکس شده است، مورد بحث قرار گرفته است.

لازم است یادآوری شود که این پژوهش در زمره کارهای اولیه و حتی مطالعات اکتشافی در حوزه تحول اخلاقی به شمار می‌آید. هم دیدگاه‌های ارائه‌شده و برداشت‌های نویسنده از آیات قرآن کریم می‌تواند به بحث و نقد اندیشه‌های فرهیختگان حوزوی و دانشگاهی مزین شود، هم توسعه قلمرو موضوع به ابعاد دیگر آن از آرزوهای نویسنده است که امید می‌رود پژوهشگران ارجمند جامعه عمل به آن بپوشانند.

در اینجا لازم است برای شادی روح استاد فرهیخته، مرحوم خانم دکتر پریخ دادستان که در گام‌های اولیه انجام پژوهش مساعدت‌های ارزشمندی داشتند، دعا کنیم. پروردگار مهربان روان او را غریق رحمت بی‌انتهای خود سازد و با اولیای مکرمش محشور گرداند. همچنین ضروری است از رهنمودهای راه‌گشای استاد گرامی، خانم دکتر پروین کدیور و نیز استاد محترم، جناب آقای دکتر احدنودی یاد کنم که اگر همراهی آنان نبود، این اثر به ثمر نمی‌نشست. در انتها لازم است از بذل عنایت استاد فرهیخته، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین سیدمحمد غروی (دام عزه) که همه بخش‌های پژوهش را از نظر گذراند و به عنای اثر کمک شایانی نمودند، تشکر کنم. خداوند بزرگ همه عزیزان را قرین مزید توفیقات و ویژه اولیای خود گرداند.

صادق کریم‌زاده